

ӘБИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ДӘҰИР ШЫНЛЫҒЫНЫҢ СҮҰРЕТЛЕНИҰИ

Зарипова З. С

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710375>

Хәр бир дәуирде сол жәмийеттеги халық турмысын жарытып бере алатуғын көркем сөз усталары болады. ХХ әсирдиң басында жүз берген үлкен өзгерислер хәр бир халықтың белгили дәретиушилерин жүзеге алып келди. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театры Қарақалпақстанның ески театрларынан болып, 1926-жылы «Таң нуры» труппасы тийкарында пайда болған. Ә.Өтепов усы театрдың шөлкемлестирилиуине өзиниң үлкен үлесин қосқан Зәрип Қасымов, Қ.Аўезов, А.Бегимовлар менен бир қатарда тилге алынады.

Ә.Өтепов 1905-жылы Қоңырат қаласында дүньяға келеди. Ол жаслайынан халық арасында болатуғын той-тамашаларда, жыйынларда бақсы-жыраулардың дәстанларды, термелерди атқаруу шеберлигине, қыз-жигитлер айтысларын, лаққылардың ўақыяларды қызықлы етип жеткерип бериу уқыбына ықлас қойып барады. Оның көркем сөз устасы болып жетилисиуине сол дәуирде халықтың жырын жырлаған ел ишинен шыққан шайырлардың тәсири белгили дәрежеде тәсир еткен. Соның менен бирге, рус патшасы тәрәпинен өз елинен сүргин етилген рус революционерлериниң, атап айтқанда, әкеси менен бирге балық саўдасы менен шуғылланған Трофимов хәм Луценколардың тәсири үлкен болған. Луценконың жәрдеми арқасында сүргинге жиберилген басқа да рус революционерлериниң турмысы менен танысады [1.6]. Нәтийжеде, жас Әбдираман Өтеповтың жүрегінде Ўатанға деген мухаббат, ел сүйиушилик, еркинликке деген умтылыушылық сезимлери күшейеди. Рус балалары менен ойнап жүрип олардың үрп-әдетлерин, миллий кийим-кеншеклерин, русша аяқ ойынларын көрип, қосықларын тыңлайды [1.6]. Булардың бәри жас талант ийесиниң санасына өз тәсирин тийгизбей қоймайды. Жазыушы өзи жасаған дәуирдиң хәр қыйлы ўақыяларын, көринислерин шеберлик пенен өз дәретпелери арқалы халыққа усынып отырған. Оның шығармаларында халық арасындағы жаңалықлар, мийнеткеш халықтың еркинликке жетисиу жолындағы тилеклери, ескилик қалдықларының сапластырылыуы сыяқлы жәмийетте болып атырған жағдайлар орын алады.

Информатор Қуўат Сейтниязовтың хабарлауы бойынша 1920-жылы Қоңыратта жергиликли жаслардан хәўескерлер дөгереги шөлкемлестириледі. Бул дөгеректи Қоңырат округлик халық билимлендириу бөлиминиң баслығы

С.Мәжитов басқарады. Ә.Өтепов 1922-жылы усы дөгерекке басшы етип тайынланады [2.4]. Әлбетте, бул оның өз исине болған қызығышылығының, тынбай мийнет ислегенинің нәтийжеси болып табылады. Ол усы дөгерекке басшылық етиў менен бирге шығармалар жазып баслайды. 1922-жылы ең дәслепки сахналық дөретпелери «Зиндан», «Жездежан», «Сапаргүл», «Гүлзийба» атлы үш акти драмалары жарық көреді. 1923-жылы «Алтынгүл», «Кетсең неттим», «Таза қоныс» х.т.б. сахналық көринислер менен жеке атқарыў мақсетиндеги хәр түрли мазмундағы қосықларын жазады [2.5].

Ә.Өтепов 1927-жылы Төрткүлге келип, аўыл кеңес баслықларын таярлайтуғын үш айлық курста оқыйды. 1927-жылы жанадан ашылған педогогикалық, аўыл хожалық техникумларынан талантлы жасларды топлап «Таң нуры» труппасын шөлкеслестиреди хәм областлық халық билимлендириў бөлиминиң 15-декабрьдеги №46-буйрығы менен усы труппаның басшысы етип тайынланады [2.13]. Усындай жетискенликлерден руўхланған Ә.Өтепов 1927–1928-оқыў жылының қысында төрт ири пьесаны сахналастырады. Бул С.Мәжитовтың еки бөлимнен ибарат «Ерназар алакөз», Қ.Әўезовтың бес акти «Тилек жолында», Ә.Өтеповтың үш акти «Шәлеке бай» пьесаларының қайта исленген варианты хәм С.Мәжитовтың «Жигит болдық» атлы пьесалары еди. Усылар менен бир қатарда, Ә.Өтепов халық арасынан шыққан шайырлардың, жас жазыўшылардың шығармаларын киргизип, үлкен концерт бағдарламасын ислеп шығады. Ә.Өтепов жәмийет арасында сиясий-ағартыў жумысларын күшейтип драматургларды жазыўшы шайырларды хәм басқа да көрнекли жәмийетлик искерлерди труппа дөгерегине жәмлейди. Ә.Өтепов басшылық еткен «Таң нуры» труппасы 31 адам қурамына жетеди хәм Қарақалпақстан аймағының барлық район, аўыл аймақларына гастрольге шығады [2.6]. Сахналастырылған көринислер халық турмысы хәм халық турмысына кирип киятырған жаңа дәстүрлерден ибарат еди. Ә.Өтепов дөретпелеринде ескилик қалдықларын шеберлик пенен сатиралық көринислер менен әшкаралап көрсетеди. Буның мысалы ретинде халқымыздың кеўилинен терең орын алған «Шәлеке бай» пьесасын алып қарайық.

Шәлеке бай жасы бир жерге барып қалса да өзиниң баласы менен қатар жас қызды хаяллыққа алмақшы болады. Жас көриниў ушын сақалындағы ақларды баласы Темирбекке жулдырады. Темирбек сақалының басым көпшилиги ақ болғанлығы себепли байдың дерлик барлық сақалын шырпып таслайды. Буған күйип пискен байға хаялы тисим аўырды деген бәне менен жағына орамал таңып алыўды мәсләхәт береді [2.19]. Бул пьеса халқымыз тәрәпинен жоқары бақаланып, XX әсирдиң 70-80-жыллары да сахнамыздан орын алды. Соны да

айтып өтиў керек Ә.Өтепов дәрәтпелерин халыққа таза ҳалында тез жеткерип бериўди мақул тапқан. Ол сол дәўирдеги көп ҳаял алыўшылық, өсекшилик, мәмлекет мүлкин талан-тараж етиў, мәсликке берилиў сыяқлы жаман иллетлерди ушырасқан жеринде жазып сахнада сатиралық күлкиниң күши менен жоқ етип жибериле ушын театрды бирден-бир курал деп биледи [2.6]. Оның шығармалар топламы кәсиплеслеринен жазып алынып Т.Алланазаров хәм Т.Нийетуллаевлар тәрәпинен баспаға таярланды хәм 1965-жылы «Қарақалпақстан» баспасында «Әбдираман Өтепов» деген ат пенен жарық көрди. Топлам өз ишине бир неше пьесаларды, қысқа сахналық көринислерди хәм турмыслық талаптарға арналған бир неше қосықларды өз ишине алады. Бул топламда «Шәлеке бай» пьесасының аты «Теңин тапқан қыз» атамасына өзгертилип басып шығарылды. Соңынан 1990-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан «Теңин тапқан қыз» атамасында басылып шығарылады. Усы китаптан және де «Бояўшы ўәкил», «Жалқаў дийқан» пьесалары да орын алады. 1995-жылы жазыўшының 90-жыллық юбилейине арнап «Теңин тапқан қыз» пьесасы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен өз алдына китап етип қайта басып шығарылды. Мийнеткеш халық арасында қойылған бундай сахналастырылған көринислер, әлбетте, халықтың жаңа дәўирге деген исенимин күшейтеди. Соның менен бирге, бул пьесада сол дәўирдеги өз теңине бас қоса алмаған қызлардың аянышлы тәғдири сөз етиледі. Жоқшылық себепли жас қызлардың малға сатылыўлары, жарлы хожалықлардың үстем класс ўәкиллерине қарсы шыға алмаўы, шарасызлықтың шырмаўығына түсип өз перзентлерин бахытсыз етиўлери халықтың жүрегине таныс жағдайлар саналады. Сонлықтан да, бул пьеса халық тәрәпинен сүйип тамаша етип қойылмастан, өз дәўиринде мыңлаған жаңа дәўирге қәдем басыўға екиленип турған халықтың көзин ашқан, жай халыққа түсиникли ҳақыйқатты сўўретлеўши қунлы сахналық көринис болып табылады.

Ә.Өтепов жүдә шаққан, қуўнақ, қызықшылық өнери жүдә күшли инсан болған. Қойылып атырған спектаклдерде рети келгенде күлкили сахналық көринислерди шеберлик пенен атқарған. «Таң нуры» труппасының репертуарына бурынғы өзиниң Қоңыратта жазған «Жездежан», «Зиндан» атлы шығармаларын киргизеди. Оның жазған пьесалары, қосықлары халық тәрәпинен жоқары баҳаланады. Ол бундай жетискенликлерден илхамланып бир қанша пьесалар жазады. 1927-жылы «Көшеге шықсам», «Қум гелле» пьесасын жазады. Соның менен бирге «Шәлеке бай» пьесасын үш актке көбейтеди. Усылар менен бир қатарда, «Еки баслы суў қабақ», «Қасып жибер, осып жибер», «Тоғыз жүз грамм», «Жалқаў дийқан», «Гүман», «Мол келипти» сыяқлы сатиралық сахналық көринис жазып тамашагөйлерге усынады [2.13].

Ә.Өтеповтың дәрәтпелеринде күнделикли өмирдиң ҳақыйқатлығын жанландырып көрсетилгенлигин көриўимизге болады. Ол сахнаны турмыстың айнасы деп санайды. Өз дәрәтпелери арқалы турмыста жүз берип атырған мийнеткеш халықтың теңсизликлери ҳәм оны сапластырыў ушын жаңа заманға қорықпай қәдем таслаў керек екенлигин өз пьесалары арқалы көрсетип береді. Бирге кәсиплес болған заманласларының берген мағлыўматларына қарағанда Ә.Өтепов өз дәрәтпелерин бир жайда отырып жазбаған. Дәрәтпелери сапарға шығып баратырғанда яки сахна артында, яки жумыс бабы менен жүрген жерлеринде жазған [2.16]. Буған мысал ретинде Төрткул районының Нариман колхозына гастрольге барған жеринде сол колхоздың ағзасы Сейтмураттың турмысын сәўлелендиретуғын «Бояўшы ўәкил» атлы бир актлы, еки картиналы музыкалы драмасын, «Жалқаў дийхан» комедиясын Сейтмураттың өзи менен бирге сөйлесип отырып жазған. «Бояўшы ўәкил» пьесасында өтирик мағлыўмат берип, өзиниң кеўил хошы менен бәнт болған айырым ўәкиллер сатиралық усылда әшкараланады. Бул пьесаның аты дәслепп «Әширет ышқында» деп аталып соңынан «Бояўшы ўәкил» деп өзгертиледи. Бул пьеса 1930–1931-жыллары бир колхоздың турмысынан алып жазылған. Бирақ, баспасөзде жәрияланбағанлығы себепли Қарақалпақ филормониясының артисти Жаббарберген Шахмуратовтан жазып алынған ҳәм топламға киргизилген [3.30].

Ә.Өтеповтың шығармаларында турмыс ҳақыйқатлығы сатиралық көринислер менен араласып келеди. 1929-жылы «Мен хайранман ўай-ўай», «Көшеге шықсам», «Хаў-хаў бул ким?», «Қәйниси менен келиншектиң айтысы», «Айтайын ба, қайтайын ба?», «Алпыс метр жетпис метр», «Колхозшы менен доктор» шығармалары жарық көрди. Драматург бир қанша жоқары лаўазымларда хызмет етиўине қарамастан театрдан, дәрәтиўшилиқ ислеринен алысламаған. Ол өзиниң қысқа өмири даўамында әсирлерге татыйтуғын өлмес шығармалар дәрәтип кеткен. Ә.Өтепов драматургияны театрдың ажыралмас бөлеги деп санаған.

Солай етип, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрының тырнағын қалаўшылардың бири Әбдираман Өтепов өз дәўириниң жәмийетлик ҳәм турмыс ўақыяларын шеберлик пенен халыққа жеткерип бере алған инсан болып табылады. Өз дәрәтпелеринде адамгершилиқ, еркинлик, теңлик, ўатан сүйиўшилиқ пазыйлетлерин алға сүре отырып, сол дәўирдеги айырым басшылардың өз ўазыйпасына жуўапкерсизлик пенен қараўларын, күнделикли турмыста ушырасатуғын әдеп-иқрамлық пазыйлетлеринен шетке шығып иллетимизге жат ҳәрәкет ислейтуғын адамларды сатиралық тәризде сынға алады. Әбдираман Өтепов өзиниң қысқа өмири

даўамында Қарақалпақ драматургиясында, мәдениятында, әдебиятында өшпес из қалдырып кетти.

Әдебиятлар:

1. Өтепов Ә. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1965.
2. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз.– Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995.
3. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990.